

V. DEVİTSKIY'İN “ERİVAN VİLAYETİ VE KARS BÖLGESİ TATİL SEYAHATI” BAŞLIKLİ GEZİ NOTLARINDA 19. YÜZYILIN SONLARINDA İĞDIR VE ÇEVRESİNİN ETNİK VE SOSYAL DURUMU*

Refik TURAN**

Öz

Erivan Öğretmen Semineri öğretmenlerinden V. Devitskiy 1894 yılı Haziran ayı ortalarından Eylül ayı ortalarına kadar geçen yaklaşık üç aylık sürede Erivan'ın çevresindeki bölgeleri gezmiş, gezdiği yerlerin coğrafi, etnik ve sosyal durumu hakkındaki izlenim ve değerlendirmelerini “Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati” başlığıyla kaleme almıştır. Devitskiy'in bu gezi yazısı Kafkas Eğitim Müdürlüğü tarafından Tiflis'te yayımlanan “Kafkas Arazileri ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu” isimli süreli yayının 1896 yılında yayımlanan 21. sayısında yayınlanmıştır. Seyahatinin ilk bölümünü Erivan'dan başlatarak İğdir'in Aralık ilçesi üzerinden Büyük ve Küçük Ağrı Dağlarının bulunduğu Rusya-İran sınır bölgesine gerçekleştiren Devitskiy daha sonra Erivan'da verdiği birkaç küçük dinlenme molarlarıyla İğdir, Kağızman, Sarıkamış, Kars, Gümrü, Nahçıvan, Culfa, Ordubad ve Gökçe Göl kıyılarına kadar olan yerleri gezmiştir. Bu makalede Devitskiy'in söz konusu gezi notlarında İğdir ve yakın çevresi ile ilgili izlenim ve değerlendirmelerinden yola çıkarak 19. yüzyılın sonlarına doğru İğdir ve çevresinin coğrafi, tarihi, etnik ve sosyal özelliklerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Devitskiy, seyahatinin İğdir bölümünde daha çok Rusya-İran sınır bölgesini de oluşturan Büyük ve Küçük Ağrı Dağlarının bulunduğu bölgeler ile İğdir'in Osmanlı sınırına yakın dağlık bölgelerini gezmiştir. Devitskiy, yaz mevsimi olduğu için bu bölgelerde yaygın olarak çadır hayatı yaşayan ve yaylacılık faaliyetlerini sürdüren göçebe Kürt aşiretleriyle karşılaştığı için gezi notlarında daha çok Kürtlerin ve Yezidilerin çadır hayatları, yaşam tarzları ve gelenekleri hakkında bilgiler vermiştir. 1890'lı yıllarda İğdir ve çevresinde Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Kürtler ve Yezidi Kürtler yaşamaktadır. Bölgenin sınırda yer alması nedeniyle kaçakçılık faaliyetleri, sınır aşırı yağma ve hırsızlık olayları, aşiretler arasında kan davasına varan kavgaların olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İğdir, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Kürtler, Yezidiler

IGDIR AND ITS CLOSE ENVIRONMENT AT THE END OF THE 19TH CENTURY ON THE TRIP NOTES OF DEVITSKIY TITLED "THE ERİVAN CITY AND KARS REGION"

Abstract

V. Devitskiy who is one of the Erivan Teacher's Training School travelled around Erivan for nearly three months starting from the mid June till September on 1894, wrote about his impressions and evaluations about the geographical, ethnical and social condition of the places he visited with the title of "Erivan City and Kars Region Holiday Travel". This journey diary of Devitskiy was published on the 21st issue published on 1896 of the periodical named "Batch of Materials on the Description of Caucasian Lands and People" published in Tblisi by the Directorate of Caucasian Education. Devitskiy who had his first part of his journey in the Russian-Iran frontier Region where there are Great and Small Mount Ararat starting from Erivan over the Aralık district of İğdir travelled places to İğdir, Kağızman, Sarıkamış, Kars, Gumru, Nakhchivan, Culfa, Ordubad and Gökçe Lake shore with a few small resting breaks he had un Erivan. It has been aimed to reveal the geographical, historical, ethnical and social features of İğdir and its environment towards the end of 19th century based on Devitskiy's impressions and evaluations about İğdir and its close environment in the journey diary of Devitskiy in this report. Devitskiy travelled the regions where there are Great and Small Mount Ararat which consist of mostly

* Bu makale 5-7 Kasım 2015 tarihleri arasında Atatürk Araştırma Merkezi ile İğdir Üniversitesi'nin işbirliği ile İğdir'da düzenlenen “Kültür ve Tarih Bağlamında İğdir Uluslararası Sempozyumu”nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl., Sosyal Bilimler Eğitimi ABD Öğretim Üyesi, AKSARAY, e-posta: refikturan76@hotmail.com

Russia-Iranian frontier Region in the İğdır part of Devitskiy's journey. Devitskiy gave information about mostly tent lives of Kurdish and Yezidis in his journey diaries as he met immigrant Kurdish tribes living in the tents and doing transhumance activities, living in these regions widely as it is summer. The Tatars (Azerbaijan Turks), the Armenian, the Kurdish and the Yezidi Kurds live in İğdır and nearby in 1890s. As the region is the frontier zone, it is understood that there are smuggling activities, cross-border looting and theft cases, fights ending in feud.

Keywords: İğdır, Azerbaijan Turks, Armenian, The Kurds, Yezidis.

GİRİŞ

Kafkasya Coğrafyasının ve Kavimlerinin Tasvirine Dair Materyaller Toplusu [Sbornik Materiyalov dlya Opisaneya Mestnostey i Plemen Kavkaza (SMOMPK)] merkezi Tiflis'te bulunan Kafkasya Eğitim Müdürlüğü tarafından 1881-1915 yılları arasında yılda bir veya iki sayı halinde yayınlanmış bir dergidir. Anılan tarihler arasında toplam 44 sayı olarak yayınlanan derginin Sovyet döneminde Mahaçkale'de 1926 yılında 45., 1929 yılında ise 46. sayıları yayınlandıktan sonra yayın hayatı sona ermiştir.

Derginin ana materyalini Erivan Öğretmen Semineryasını[†] bitirdikten sonra Kafkasya'nın değişik bölgelerinde görev yapmaya başlayan öğretmenlerin yazdıkları makaleler oluşturmaktadır. Kafkasya Eğitim Dairesi Müdürlüğü Kafkasya'da görev yapan öğretmenlere dergide yayınlanmak üzere görev bölgeleriyle ilgili çeşitli alanlarda araştırmalar ve derlemeler yapmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Öğretmenlere rehberlik etmek ve yazılacak makalelerde şekil birliği sağlamak üzere hazırlanan on iki maddeden ibaret bir program Kafkasya'daki okullara gönderilmiş, ayrıca derginin 1881 yılında yayınlanan ilk sayısında da yayınlanmıştır. Öğretmenlerin Kafkasya bölgesinin çeşitli yörelerini ve halklarını tarihi, coğrafyası, arkeolojisi, etnografyası, kültürü, edebiyatı, gelenek ve görenekleri gibi farklı yönleriyle ele alarak hazırladıkları makaleler bu dergide yayınlanmıştır. Bu makalelerde kaleme alanların deneyimsizlikleri, bilgi eksiklikleri ya da bilinçli çarpıtmalarının olabileceği ihtimalini hatırdanda bulundurarak eleştirel bir gözle yaklaşılması gerektiği gerçeği bir yana bırakılacak olursa, yazıldıkları dönemde Kafkasya'nın belirli bir bölgesini ya da kavmini farklı özellikleriyle ele alıp kayda geçirdikleri için büyük öneme sahiptirler.

Erivan Öğretmen Semineryası öğretmenlerinden V. Devitskiy Kafkasya Eğitim İdaresinin yukarıda bahsedilen tavsiyesi doğrultusunda 1894 yılı yaz aylarında Erivan'ın güney, doğu ve batısında kalan bölgelere bir seyahat gerçekleştirmiş ve gezdiği yerlerle ilgili gözlem ve değerlendirmelerini “Erivan Vilayeti ve Kars Bölgesi Tatil Seyahati” başlığıyla kaleme almıştır. Devitskiy'in bu gezi notları SMOMPK'un 1896 yılında yayınlanan 21. sayısında yayınlanmıştır (Devitskiy, 1896).

Devitskiy söz konusu gezi için 1894 yılının yaz tatilini seçmiştir. “1894 yılı yaz tatili geldi. Görev yaptığım yerleri çoktandır öğrenmeye niyetim vardı. O yüzden bu isteğimi

[†]Seminerya [семинария]: Öğretmen okulu, papaz okulu, ruhban okulu anlamlarında 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Rusya'da özellikle ilköğretim okulları için öğretmen yetiştiren enstitü anlamında kullanılmıştır. Erivan Öğretmen Semineryası 3 Kasım 1883 yılında açılmış ve 1918 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Kafkasya'da bulunan okulların öğretmen ihtiyaçlarını karşılamak üzere açılan bu okulda sadece erkek öğrenciler öğrenin görmekteydi. Bu okulda ilahiyat, Rus dili, muhasebe, geometri, tarih, coğrafya ve biyoloji derslerinin yanı sıra Azerbaycan Türkçesi dersleri de verilmekteydi. İsteğe bağlı olarak marangozluk, ciltçilik, çiftçilik ve ipekçilik gibi mesleğe yönelik derslerin de verildiği okulda eğitim süresi dört yıldır. Öğrencilerin pedagojik deneyimlerini geliştirmek amacıyla Ordubad'da bulunan okul staj okulu olarak belirlenmişti. Bkz: Nazim Mustafa, İrevan Şehri: Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi?, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015, 132-133.

gerçekleştirmek için yaz tatilini seçtim. Bir yoldaş bulma çabalarım başarısızlıkla sonuçlandı. Dolayısıyla tek başıma ya da yolda karşıma çıkacak biriyle seyahate ilk önce Erivan'a en yakın olan Ararat civarındaki yerleri seçtim.” (Devitskiy, 1896: 79). Devitskiy'in gezi notlarında seyahatine tam olarak ne zaman başladığı ve ne zaman tamamladığına dair net bir açıklama bulunmasa da metin içindeki bazı ifadelerden bu seyahatin 1894 yılının Haziran ayı ortalarında başlayıp, Eylül ayı ortalarında tamamlandığını anlayabilmekteyiz.** Devitskiy bu seyahatini Erivan'da kısa dinlenme molaları vermek suretiyle Ağrı Dağı bölgesi, İğdir-Kağızman-Kars-Sarıkamış-Gümrü-Erivan, Nahçıvan-Ordubad ve Gökçe Göl kıyılarına olmak üzere dört bölüm halinde gerçekleştirmiştir.

Açıkça ifade etmese de metinden V. Devitskiy'in Rus olduğu anlaşılmaktadır. “İkinci istasyondan (itibaren) farklı manzaralar başladı... ağaçlar birbirine karışmış ve sadece birbirinden neredeyse yarım kilometre mesafede olan direklerdeki tabelalardan yeni bir köye girildiği anlaşılıyordu. Bir Rus için ne kadar garip isimler: Agamzal, Haratli, Buganlu, Kuylatar, Tohanşalu, Gedakli, Komarlu... Bu köylerde bir birinin yanında Ermeniler, Tatarlar, Aysorlar yaşıyorlar...” (Devitskiy, 1896: 80). Gezi notlarının tamamında bir Rus üst bakışının mevcut olduğu da görülmektedir. Devitskiy Ruslar dışında neredeyse rastladığı her etnik grup için bir şekilde iğneleyici hatta hakaret sayılabilecek ifadeler kullanmaktadır. Ruslara ise yaklaşım daima olumludur. Örneğin seyahatinin bir bölümünde kendisine eşlik eden bir Rus askeriyile ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Canım sıkıldığı için Kazakla konuşmaya başladım. Kuban Kazağı, diğer Rus köylüleri gibi, saf ve temiz-kalpli; diğerlerinden farkı onun Zaporoj atalarından almış olduğu savaşçılığıdır.” (Devitskiy, 1896: 83). Ancak onun Rus olmayanlara karşı yaklaşımında etnik ve dini bir ayırım görülmez. Ermeni, Yunanlı, Azerbaycan Türkü ya da başkaları yeri ve zamanı geldiğinde Devitskiy'in eleştirilerinden nasibini almaktadır. Bu eleştiriler yaşam tarzı, örf adet, imkânsızlıklar ya da başka konularla ilgili olabilmektedir.

“Onun gibi görünen bir çizgi üzerinde 150 evi kadar olan Novo-Selim diye bir köy daha gördüm. Tüm Rus köylerinin yerli halklarınkinden gözle görülür bir farkı var... Yunanistanlı, Ermenyalı, Tatar, Türkler vb. gibi milletlerin evleri ise çamurla veya kireçle birleştirilen taşlardan oluşuyor, çatıları dümdüz ve birbirlerine bitişik ya da düzensiz bir şekilde bulunuyor. Yakından ise bir çöplüğe benziyor ve içerisi insan hanesinden çok bir hayvan yuvasını andırıyor.” (Devitskiy, 1896: 133-134).

Benzer şekilde Sarıkamış yakınlarında Türkiye'den göç eden Rumların yaşadığı bir köyde yaşayanlarla ilgili şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Kısacası, buradaki Yunanlar çok tembel, kaba ve pis... Onların görünüşleri de daha iyi değil... Kadınlar yüzlerini kapatmıyorlar ve böylece erkekler kadar çirkin oldukları ortaya çıkıyor. Yüzleri genelde asık ve sert bir şekilde etraflarına bakıyorlar...” (Devitskiy, 1896: 137).

Devitskiy, gezi notlarında gezdiği yerlerin yeryüzü şekilleri, iklimi, bitki örtüsü, canlı türleri, gibi coğrafi özelliklerinin yanı sıra etnik ve dini yapıları, kültürel durumları, gündelik yaşamları, doğal ve tarihi varlıkları hakkında bilgiler vermektedir. Metnin incelenmesinde ilk

** Devitskiy seyahatinin ilk bölümünü oluşturan Ağrı Dağı civarındayken Küçük Ağrı Dağıyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bu bölgede Küçük Ararat tırmanmak için elverişlidir... Haziran ayı ortasında [olmamıza rağmen] ... tepesi neredeyse karlarla kaplıydı.” (s. 87) Seyahatin son bölümü olan Gökçe Göl kıyılarına yaptığı seyahatte ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Erivan'daki buğdaylar birkaç ay önce toplanmıştı. Gökçe'nin yanındakiler yeni biçilmeye başlanmış ve yanındaki dağlarda Eylülün dördü olmasına ve kar yağmasına rağmen hala olgunlaşmamış. (s. 174)

göze çarpan şey Devitskiy'in özellikle coğrafi konularla ilgili verdiği bilgilerin fazlalığı ve kaya, toprak, yeryüzü şekilleri gibi konularda kullandığı teknik terimlerdir. Bu durum Devitskiy'in Coğrafya öğretmeni olma ihtimalini güçlendirmektedir. Devitskiy seyahatini genellikle askeri mevkiler arasında subaylarla ya da güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilen askerlerin refakatinde gerçekleştirmiş; geceleri askeri karakollar ya da mevkilerde konaklamış, nadiren de diğer devlet görevlilerinin evlerinde misafir olmuştur. Gezi notlarında bu resmi görevlilerin isimlerinin sadece baş harflerini zikretmektedir. *"İğdir'da Ç diye bir yüzbaşıyla tanıştım. Sınra gitmek istediğimi öğrenince bana onunla gitmeyi teklif etti... Bu fırsatı kaçıramazdım. Kendime bir at alınca yüzbaşıyla yola çıktık."* (Devitskiy, 1896: 99).

Devitskiy, gezi notlarında muhtemelen çok geniş bir bölgede seyahat etmesinin ve gezdiği yerler hakkında yeterli ön bilgilere sahip olmamasının ve elbette amatör olmasının etkisiyle gezdiği yerlerle ilgili kapsayıcı ve sistemli bilgiler vermemektedir. Gezdiği bölgelerin belirli yerlerini görmeye gitmekte; gördüğü o yerle ilgili ya da yolu üzerine çıkığı için gördüğü bir yerin belli özelliklerini bölgenin geneliyle bağlantı kurmaksızın bağımsız olarak ele almakta ve değerlendirmektedir. Bu durum gezi notlarında verilen bilgilerle bölgenin o dönem içinde bulunduğu duruma ilişkin genel yargılara ulaşabilmeyi güçleştirmektedir.

Bu çalışmanın amacı yukarıda tanıtılmaya çalışılan Devitskiy'in gezi notlarından hareketle İğdir ve yakın çevresinin Rus Çarlığı idaresi altında bulunduğu 1894 yılındaki etnik, dini ve sosyal durumunu ortaya koymaktır. Çalışmada Devitskiy'in seyahatinin İğdir-Aralık ve Tuzluca bölgelerini kapsayan bölümü ele alınmıştır. Bahsedilen yerler aynı zamanda bugünkü İğdir vilayeti sınırları içerisinde olup, söz konusu dönemde Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki sınırı aşağı yukarı bugünkü İğdir-Ağrı vilayetleri arasındaki sınır hattı oluşturmaktaydı.

1. 19. YÜZYILIN SONLARINDA RUS İDARE TARZI ALTINDA İĞDIR VE ÇEVRESİ

İğdir, büyük bölümü kuzeyde bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan ve Kuzeyde Alagöz Dağı (4094 m) ve Kuzeydoğuda Büyük Akdağ'a (3570 m) kadar uzanan alanı kapsayan Sürmeli çukuru olarak adlandırılan ova üzerinde yer almaktadır. Sürmeli çukuru güneyden de bu gün Ağrı ili ve İran ile arasındaki sınırı da belirleyen Durak Dağı (2811 m), Zor Dağı (3196 m), Pamuk Dağı (2639 m) Büyük Ağrı Dağı (5137 m) ve Küçük Ağrı Dağı (3896 m) ile çevrilidir. Dağların oluşturduğu bu hat yüzyıllar boyunca önce Osmanlı –İran, daha sonra da Osmanlı-Rus sınırını da oluşturmuştur.

İğdir ve çevresi Osmanlı'nın Anadolu'da ilk konakladıkları bölgedir. Ertuğrul Bey idaresindeki 400 çadırlık konar-göçer Kayı aşireti yıllarca Pasinler'de yaylayıp, Sürmeli çukurunda kışladıktan sonra 1239 yılında bu bölgenin Moğolların eline geçmesi üzerine buraları terk ederek Erzurum ve Sivas illerine göçmüşlerdir (Kırzioğlu, 1953: 81). 1502 yılında Safevilerin idaresine geçen İğdir ve Nahçıvan bölgeleri 1554 yazında bizzat Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından idare edilen Nahçıvan Seferi sırasında Osmanlı kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş ancak alınamamıştır. İğdir ve çevresi (Sürmeli Çukuru) ilk kez 1583 yılında Osmanlı yönetimine alınarak Aralık sancağı adıyla Revan eyaletine bağlanmıştır (Kırzioğlu, 1976: 317). 1603'te Tebriz'in Safeviler tarafından

geri alınması üzerine bu bölgeler de Revan valisi tarafından tahliye edilince Safevilerin eline geçmiştir. IV. Murat (1623-1640) devrindeki Osmanlı-İran savaşlarına da sahne olan bölge 1724 yılında tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçerek Revan vilayetine bağlanmışsa da İstanbul Antlaşmasıyla (1736) Revan eyaleti İran'a bırakılınca bu eyalete dâhil İğdır da Osmanlı sınırları dışında kalmıştır (Tuncel, 1999: 79). 1827-1828 İran-Rus savaşları sırasında Kafkasya Rus Orduları Başkumandanı General Paskieviç Nahçıvan, Serdarabad, ve Revanı ele geçirmiştir. Bu savaş sonunda imzalanan Türkmençayı Muahedesiyle (22 Şubat 1828) Aras Nehrinin kuzeyindeki araziler (Nahçıvan, Sürmeli, Revan) Rusya'ya terk edilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 81). Bundan hemen sonra Nahçıvan ve Revan hanlıkları ilga edilerek Ordubad'ın da eklenmesiyle bir Ermeni vilayeti oluşturulmuş ve bölge 1840 yılına kadar bu adla anılmıştır. Çarlık idaresinin Kafkasya'yı yeniden yapılandırma sürecinde 1844'te oluşturulan Kafkasya Genel Valiliğine Nahçıvan ve Ordubad kazalarıyla birlikte 1850'de Erivan vilayeti de dâhil edildi (Aydın, 2008: 28). 1868 yılında yapılan yeni idari taksimatla bölge Erivan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni Bayazıt, Sürmeli, Daralegez ve Eçmiyazdin'den ibaret yedi kazaya ayrılmıştır (Bala, 1993: 314).

Devitskiy'in seyahatini gerçekleştirdiği yıl olan 1894'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sınır da yukarıda bahsedilen hat üzerinden geçmekte olup bu yıllarda İğdır Erivan Guberniyasına[‡] bağlı Sürmeli kazasının bir köyü durumundadır. Gezi notlarında sınırın bahsedilen yerden geçtiğini teyit eden bilgiler de mevcuttur. *“Abbas Göl mevkisinin yaklaşık 5 kilometre uzağında Türk topraklarında 7389 fitlik[§] yükseklikte Balık Gölü bulunuyor. Yakınlarda bulunan 10 km'lik uzunluğa ve 3-5 km genişliğe sahip bu gölü görmek istediğim için sabahın köründe iki Kazakla birlikte oraya doğru yola çıktım...”* (Devitskiy, 1896: 104). Devitskiy daha sonra doğuya doğru ilerleyerek *“Çingilsky dağ geçidine”* [İğdır-Doğubayazıt arasında bulunan Çilli Geçidi] ulaşmış ve oradan Osmanlı-Rus sınırına giderek sınır yakınlarındaki Türk topraklarını ve Bayazıt'ı seyretmiş, yukarıdan Osmanlı ve Rus taraflarının görünümünü kıyaslamıştır:

“Burada ilk defa fark ettiğim tıpkı Rus tarafında olduğu gibi sınırın gerisindeki bayırdan başlayan bir ovanın olması... Dağdan bakınca, tamamen sarı ekin tarlası dörtgenleriyle kaplı olan Rus ovasında görünen şeyler bu bataklık alanların arkasında başlayan kuru topraklarda görünmüyor. Ovadan sonra dağlar başlıyor ve bayırda bulunan Bayazıt yakınlarında yer yer bahçeler ve sürülmüş tarlalar gözüküyor ama görülebilen alanlara oranları çok az... Tüm şehir bayırda dağınık bir şekilde duran beyaz bir taş yığını olarak görünüyordu. Şehrinin üst kısmında bulunan tek bir kule net olarak görülüyordu, alt kısmında ise ona benzer bir yapı vardı-muhtemelen, ya kale ya da bir mevki...” (Devitskiy, 1896: 118).

Devitskiy'in gezi notlarında İran-Rus sınır bölgesi hakkında da çok az ve dolaylı bilgiler verilmektedir. Ağrı Dağı'nın 7500 fit yüksekliğinde yer alan Kazak askeri kampının İran sınırına 3-4 km mesafede bulunduğu ve İran'la Rusya arasındaki sınırda sınır işaretlerinin olmadığı belirtilmektedir. Gezi notlarında İran vatandaşlarının bir bölümünün yaz aylarında gayri resmi izinlerle Rus tarafında çadırlar kurarak yaylacılık yaptıklarının belirtilmesi sınırın çok sıkı tutulmayıp geçişken olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Osmanlı-Rus sınırının

[‡] Guberniya [губерния]: 18. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'da kullanılan ve günümüzde vilayete karşılık gelen Rus idari yönetim birimi. (ç.n.)

[§] Fit: 30.40 cm uzunluğunda İngiliz uzunluk ölçüsü birimi, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Yay., İstanbul, 1992, C.8, s. 4141.

da yeterince denetim altında tutulamadığı, özellikle Türk tarafından kaçakçılık ve hırsızlık amaçlı sınır geçişlerinin bir türlü önlenemediği ifade edilmektedir (Devitskiy, 1896: 110).

Gezi notlarında Rusların İğdir ve çevresindeki askeri varlıkları hakkında da bilgiler verilmektedir. Bölgenin güvenliği Kazak askeri birlikleri tarafından sağlanmaktadır. Aralık'ta daha önce Uman Alayı isimli bir askeri birliğin bulunduğu, fakat bu askeri birliğin önce Erivan'a oradan da Kars'a gönderildiği, onların Aralık'ta bulunan karargâh binalarını ise Poltova Alayı askerleri ile gümrük muhafızlarının kullandığı belirtilmektedir. Poltova Alayının Ağrı Dağının 7500 fit yüksekliğinde çadır kamplarının olduğu, iki yüz kişilik bu birliğin yaz aylarında 1-1,5 aylık bir süre için "*sınırı korumak, atlarına taze otlar yedirmek ve dinlenmek amacıyla*" buraya geldikleri belirtilmektedir: "*Ağrı dağında bulunmaları gerçek bir kutlamaya dönüşüyor. Onların asıl işleri boşa vakit geçirmek. Elleri kafalarının arkasında yatarak ve birbirlerini ziyaret ederek vakit öldürüyorlar.*" (Devitskiy, 1896: 95). Bu birliğin dışında Zor'un [Karaçomak] doğusunda Çingilsky dağ geçidi [Çilli] taraflarında yüz kişilik bir askeri kampın daha olduğu anlaşılmaktadır. Bu nispeten büyük askeri birliklerin dışında özellikle sınıra yakın yerlerde daha küçük asker gruplarından oluşan askeri mevkilerden de bahsedilmektedir. Bu askeri mevkilerin başlıcaları Sıçalın [Sıçanlı] , Abbasgöl, Tauakul [Tavusgün], Zorskiy [Karaçomak], Orgovsky [Suveren] ve Karakalinskiy [Karakale]'dir. Sınır bölgesi olması nedeniyle bölgede gümrük teşkilatı da bulunmaktadır. Gezi notlarından İğdir'da bir gümrük istasyonu, Aralık ve bazı köylerde ise gümrük muhafızlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Devitskiy Zor [Karaçomak] köyüne gittiğinde köydeki bir gümrük muhafaza subayından kendisini evinde misafir etmesini rica ettiğini belirtmektedir (Devitskiy, 1896: 113).

Ancak alınan önlemlere ve sık sık yaşanan çatışmalara rağmen bölgede kaçakçılık önlenememektedir. "*Sınırdaki yaşayan Ermeniyeli ve Tatarların çoğu hırsızları ve kaçakçıları koruyorlar.*" (Devitskiy, 1896: 95). Kaçakçılık genelde Türkiye'den küçük partiler halinde gelen canlı hayvan (sığır), çay ve inek sütü gibi şeylerden ibaret olup, özellikle sınırdaki, dağlık bölgelerde yer alan kanyonların kaçakçılığın daha büyük partiler halinde yapılmasına imkân verdiği belirtilmektedir. (Devitskiy, 1896: 98). Devitskiy asker ve gümrük memurlarının kaçakçılıkla mücadelede isteksiz davrandıklarını da belirtmektedir: "*Sınır mevkilerinde görevli asker ve subaylar sınırdaki bulunan kaçakçı ve soyguncuları yakalamaya giden gruplara katılıyorsa da bunların çoğu daha ilk geceden lanet ederek sonsuza kadar bu işten vazgeçiyorlar. Bu tür gidişlerden vazgeçen askerlerin sabahtan akşama kadar odalarında veya evinin önündeki gölgelikte yatmaktan canları sıkılıyor...*" (Devitskiy, 1896: 103-104).

Gezi notlarında Yezidilerle ilgili bilgiler verilirken Yezidilerin sık sık kendilerine yakın bölgelerdeki Türkiye Kürtlerinin saldırılarına maruz kaldıkları belirtilmektedir.

"Özellikle Yezidilerin korkusuz soyguncu olan yakında oturan Kürtlerle çatışmaları oluyor. Bunların bitip tükenmeyen baskınları arsızca oluyor ve onlar Türkiye sınırını geçince kendilerini güvende hissediyorlar. Sadece Kazakların ve askerlerin değil; sığırları yeni çalınan Kürtlerin de onların kamplarına saldırılarına yasak. Türk hükümetiyle baskınlar ve sığır hırsızlıkları konusunda sürekli devam eden görüşmeler genelde sonuç vermiyor ve sınırdaki yaşayan halk eskisi gibi soygun işlerine devam ediyor."

Devitskiy bir Ermenyalının sahte yollarla Tauakul [Tavusgün] mevkisinden sınıra kadar olan 10 km'lik bir alanı sahiplenerek bu arazileri kullanan Kürt ve Azerbaycan Türklerinden

kullanım bedeli istemesi ile ilgili bir hadiseyi anlatırken “Buradaki zenginlerin çevirdiği tüm dolapları bilen Sürmeli bölgesinin bir müdürü bu davanın birkaç sahte delilini açığa çıkarmış...” (Devitskiy, 1896: 95). demek suretiyle bölgede o yıllarda bürokrasinin ve adalet sisteminin yozlaştığının ipuçlarını vermektedir. Sıçanlı köyü ile ilgili bilgiler verirken de Çarlık Rusya’sının orta sınıf köylüsü olarak tanımlanabilecek kulakların** köylü üzerindeki baskısından da bahsetmektedir. “Burada, sınıra birkaç verstlik** mesafedeki dağlarda bile onların [köylülerin] hayatını zehir eden bir köy çiftçi (kulak) vardır. Köyün çevresindeki tüm topraklar bir ara onları bir şey karşılığında alan ve tüm oturanları avucunun içine alan bir Ermenyalıya aitti.” (Devitskiy, 1896: 113).

2. 19. YÜZYILIN SONLARINDA İĞDIR VE ÇEVRESİNDE ETNİK YAPI VE SOSYAL HAYAT

Devitskiy’in gezi notlarında verdiği bilgilerden Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Kürtler ve Yezidi Kürtlerin İğdir ve çevresinde yaşayan başlıca etnik gruplar olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi bir takım devlet dairelerinin yer aldığı, Surmalin [Sürmeli] kazasına bağlı olan İğdir’da Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler yaşamaktadır: “Burası [İğdir] yaklaşık 5000 Tatar ve Ermenyalı nüfusa sahip bir köydür. Tüm bölge dairelerinin ve bölge müdürlerinin bulunduğu yer. Gümrük istasyonu da var burada. Çoğu zaman yakalanan kaçakçıların malları burada bölünüp satılıyor. Yerliler bu fırsatı kaçırmadan Yerivan’da iki kat pahalı satılan şeyleri çok ucuza satın alıyorlar...” (Devitskiy, 1896: 98).

Devitskiy gezi notlarında İğdir ve çevresini çeşitli yönleriyle bir bütün olarak tanıtıcı bilgilere yer vermemiştir. Bu durumda İğdir çevresinde kaç köyü olduğu, bunların etnik, dini sosyal durumları hakkında da tam bilgi edinememekteyiz. Dolayısıyla bu bilgiler İğdir’in söz konusu dönemde içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durumu ortaya koyabilmek açısından yetersiz olup ancak bazı ipuçları sunmaktadır.

Devitskiy, İğdir’den Osmanlı sınırına gitmek için bir at kiralamayı düşündüğünü ancak Ermeni satıcıların at kiralalarını aşırı yükseltmeleri yüzünden bir at satın almanın daha akıllıca olduğunu düşünerek at satın aldığı belirtmiştir. Bu ifadeden bir ölçüde anılan dönemde İğdir ve çevresinde Ermenilerin ticarete daha etkin olduklarını anlayabilmekteyiz. Yine yukarıda da bahsedilen Sıçanlı köyündeki Ermenyalı-Kulak figürü de göz önüne alındığında 1894 yılında İğdir’da Ermenilerin hem daha varlıklı hem de ticarete ve yerel bürokrasiyle ilişkilerde daha etkin oldukları sonucuna da varmak mümkündür.

Sadece yolunun üzerindeki yerler hakkında bilgi veren Devitskiy’in nispeten fazla bilgi verdiği yerleşim yerlerinden birisi Türklerle Kürtlerin bir arada yaşadıkları Sıçanlı Köyüdür:

“Sıçanlı Tatar ve Kürt 100 nüfuslu bir köy. Düz çatılı evler, çamurla karıştırılan taş parçalarından yapılmış. Onların içi insanların hanesinden çok bir hayvan yuvasına benzer. Günün sıcak vakitlerinde içlerine sürülen koyunlar ve ineklerle dolu olan birkaç oda, uzun ve dar bir geçitle bölünür. Sığırların tüm binayı kaplayan kokuları yabancı bir ziyaretçi için çok nahoş bir koku... Bu odalarda sahiplerinin kirli ve fakir olan tüm

** Kulak: Rusya ve SSCB’de varlıklı köylüler. Bunlar geniş topraklar ve hayvan sürülerine sahip olup, ücretli işçi çalıştırma gücüne sahiptirler. (<http://global.britannica.com/topic/kulak>)

** Verst [Berc]: 18. Yüzyıldan başlayarak Rusya’da kullanılan 1.067 km değerindeki yol ölçüsü birimi. Büyük Larousse, C. 23, s. 12177.

hazinelere bulunuyor. Odalarda ne yatak ne de koltuk var. Kim nasıl ve nerede istiyorsa orada oturuyor ve yatıyor. Bu hanelerde yaşayanların ortamın rahatsızlığının farkında oldukları şüpheli. Çünkü çocukluklarından beri babaları ve dedelerinin yaşadığı gibi yaşıyorlar. Evler birbirine o kadar yakın ki sokaklardan değil, çatılarından ulaşıyor. Oturanların kıyafetleri kirli, yırtık ve fakir...”(Devitskiy, 1896: 101).

Devitskiy, Sıçanlı köyünden çıkıp batıya doğru ilerlerken o bölgelerle ilgili şu genel değerlendirmede de bulunuyor: *“Bu dağlarda Tatar ve Kürtler yaşıyorlar. Tatarların^{††} çoğu kısmı köylerde ve Kürtler çadırlarda kamp halinde yaşıyorlar. Köyün çevresinde buğday gibi tarım toprakları bulunuyor.”* (Devitskiy, 1896: 102).

Gezi notlarında Iğdır’ın çevresinde bulunan özellikle Kürt köylerinin yaz aylarında boşaldığı ve köy sakinlerinin yaylalara çıktıklarına işaret edilmektedir. Yaz aylarında bu köylerde ekilen buğdaylarla ilgilenmek ya da ot biçmek amacıyla çok az kişi bulunmaktadır. Devitskiy Zor [Karaçomak] köyünden geçerken burada buğday biçme amacıyla kalan birkaç Yezidinin dışında tüm nüfusun köyü terk ettiğini belirtmektedir (Devitskiy, 1896: 115).

Iğdır’da ova kesiminde geçim büyük ölçüde tarıma dayanmakta, özellikle tahıl ekimi yapılmaktadır. Iğdır ve çevresinde sulama kanallarının olması yağış azlığının olumsuz etkisini ortadan kaldırmaktadır. *“Iğdır yakınındaki topraklar gayet verimli ve ekili tarla olarak kullanılıyor. Tüm buğdaylar artık biçilmiş, demetlerle toplanmış, hatta öğütülmüş. Sınırdaki dağlarda [Dağ köylerinde] pek belli olmayan refah burada göze çarpıyor”* (Devitskiy, 1896: 120). Tahıl ekimi ovanın dışında yüksek yerlerin düz alanlarında da yapılmaktadır. Ancak bu yüksek yerlerdeki araziler taşlıdır. Devitskiy ovanın yola çıkıp Çarıklı köyüne vardığı zaman ovanın burada sona erdiğini belirtmektedir:

“İlk başta yol tarlalar ve köylerden geçiyordu. Bazen tarlalar işlenmiş, bazen de Iğdırlıların ve yan köylerde oturanların sığır sürüleri için otlak olarak kullanılıyordu. Çeruşhi [Çarıklı] köyü bu sırada sondu, çöl sınırında bulunuyordu. Taşlar, misk otu, dikenli çalı, yakıcı güneş ve sonsuz yalnızlık yolun ilk 10 versini kaplıyordu. Patika direk yukarıya çıktığı sürece, arkamızı dönüp yeşil tarlaları ve köyleri görebiliyorduk... [Sıçanlı’ya doğru yaklaştıkça] Dağlardaki manzaralar canlanmış: çoğu yerde buğday ekilmiş, otlar çoğalmış ve çeşitlenmiş. Dağ bayırlarının yoldaşı olan taşların miktarı azalmış ama taşlarla kaplı olan sürülmüş tarlalar, ovada yaşayan herhangi birini korkutacak derecede fazlaydı.” (Devitskiy, 1896: 99-100).

Devitskiy Iğdır ve çevresinde buğday hasatı ve buğdayın dövülerek sap ve tanelerinin ayrılma tarzıyla ilgili bilgiler vermekte ve uygulanan yöntemi ilkel bulmaktadır.

“Buralarda buğday Ninoviya ve Babilion zamanlarında icat edilmiş yöntemlerle öğütülüyor... Uzunluğu 2 metre, genişliği 1 metre olan, altına bir sürü keskin uçlu çakmak taşı kırıntıları çakılan bir tahta 1-2 öküz veya bizona bağlanıyor. Onun üstüne 1-2 çocuk çıkıp, sığırları sürüyor. Bu işin sonucu-biçilmiş buğday tane ve burada ‘samana’ denen’ samana ayrılıyor. Saman inşaatta kullanılan balçıkla karıştırılıyor ve sığır yemi olarak kullanılıyor.” (Devitskiy, 1896: 120).

Devitskiy Iğdır’dan çıkıp Kiti [Çalpala] köyü yönünde ilerlerken yolun tarlalar arasından, bahçeli köylerden geçtiğini, hiçbir yerde boş arazi bulunmadığını ve tüm tarlaların biçildiğini belirtmektedir. Devitskiy burada buğday tarlalarının yanında ipekböceği tarlalarından da

^{††} “Tatar” ya da “Kafkasya Tatarları” tabiri Çarlık Rusya’sı döneminde devletin resmi kayıtlarında ve tarih yazımında Güney Kafkasya’da yaşayan Türkler (Azerbaycan Türkleri) için kullanılan bir adlandırmadır.

bahsetmektedir. Gezi notlarından Iğdır ve Eçmiadzin bölgelerinde ipekböceği yetiştiriciliğinin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Iğdır ve çevresinde tarımın yanı sıra hayvancılık da yaygın ve önemli bir geçim kaynağıdır. Devitskiy gezi notlarında hayvancılık yapan ve bu amaçla yaylaya çıkan Kürtler, Yezidiler ve Azerbaycan Türklerinden bahsetmektedir

Devitskiy gezisinin Iğdır bölümünde genellikle sınır bölgelerindeki dağlık alanları gezdiği için gezi notlarında daha çok Ağrı dağı bölgesinde ve Osmanlı hududuna yakın yerlerdeki yaylalarda çadır hayatı yaşayan Kürtler ve Yezidi Kürtlerle ilgili bilgilere yer vermektedir. Bu bilgiler daha çok Kürtlerin çadır hayatları, etnik özellikleri ve geleneklerine ilişkindir. Devitskiy Ağrı dağı civarında çadır kurarak yaylacılık yapan Kürtlerin çadır kamplarının uzaktan çingene kamplarına benzediğini, ancak yakından incelendiğinde bu çadırlarda yaşayanların daha zengin olduklarının anlaşıldığını belirtmektedir. Gezi notlarında tipik bir göçebe Kürt çadırı şu şekilde tarif edilmektedir:

“Genellikle çatısı siyah ve kahverengi sert bir yün kumaştan yapılıyor. Çadırın bir tarafı genelde açık oluyor. Bu tür çadırları uzaktan görme şansım oluyordu, çadır şekli genelde hep aynıydı. Onun içi hasırla ikiye bölünüyordu. Burada da inek ve koyun yavruları için bir bölüm vardı. Kalan alanda çoğu zaman bölme yoktu, genelde evli birkaç oğul ya da kardeş ve onların ailelerinden ibaret olan tüm aile bir arada kalıyordu. Çadırlar, aralarında geceleri sığırların yerleşeceği bir alan kalacak şekilde yerleştiriliyordu ...” (Devitskiy, 1896: 88).

Devitskiy, Abbasgöl köyü yakınlarında gözleme imkânı bulduğu daha varlıklı bir Kürt ailesine ait çadır ve çadır hayatı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Bu çadır da diğer Kürt çadırları gibiydi. Sadece daha büyük, temiz ve içinde bir tarafa çit şeklinde koyulan kilimlerle farklıydı. [Çadırın] içinde öğlen yemeği pişiren bir sürü kadın toplandı. İçine bir tür gübre kokusu ve duman sinmiş çadırda taşların üzerinde duran bir kazan da vardı. Kadınların diğer kısmı koyun yünü temizlemekle meşguldüler. Temizleme aleti yukarıya çıkan uçları olan uzun ince iğnelerden oluşuyordu. Böyle basit bir aletle Kürt kadınları koyun yünü yabancı katkılardan temizliyor. Temizleme işlemi şöyle yapılıyor: Kadın kirlili bir yün parçasını alıp iğnelerin üzerine takıyor, yana çıkan parçalarını hızlıca eliyle tutuyor ve böylece tüm çamur iğnelerin arasında kalıyor... Çadırdaki misafirler için kilim ve yastıklarla dolu ayrı bir bölüm vardı...”(Devitskiy, 1896: 107).

Gezi notlarında Kürtlerin bazı gelenek ve görenekleriyle ilgili bilgi ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Örneğin Kürtlerde “dengiyle evlenme” ve “başlık” geleneklerinin olduğu ifade edilmektedir. “*Kürtlerin dengiyle evlenme önyargısı diğer milletler kadar güçlü. Kate Hanım [Ziyaret ettiği çadır sahibinin kızı] onun için yüksek bir başlık parası ödeyebilecek denk bir damat beklerken kısmetini henüz bulamamış...*”(Devitskiy, 1896: 107).

Devitskiy, gerek Erivan’da gerekse Iğdır çevresinde yaşayan Kürtleri diğer Kafkas kavimlerinden farklı bulduğunu ifade etmekte ve Kürtleri şu şekilde betimlemektedir:

“Yüz şekilleri düzgün bazen de çok güzel. Kürtler genelde sakal tıraşı olup tablolarda çizilen uzunluğa varmayacak şekilde bıyıklarını uzatırlar. Kürtlerin çoğunun gözleri gri ya da yeşil. Saçları ya tamamen ya da kafalarının tam ortasında kazınır. Kafalarına birkaç siyah veya parlak kırmızı başörtüyle sarılı bir keçe şapka giyinirler. Söylediklerine göre başörtülerinin rengi hiçbir anlam taşıyor ve sahibinin zevkine göre seçilir. Kadınlar da başörtüyle sarılı şapkalar giyerler. Giysilerinin baskın rengi kırmızı. Gördüğüm kadarıyla

günlük kıyafetleri çok farklı değil. Kırmızı pantolon içine katılan beyaz gömlek, eteğin yerini tutan birer tane kemerin önüne ve arkasına bağlanan 2-3 ayrı kumaş parçası. Ayaklarında çorap ve deri ayakkabı, kafalarında daha önce söylenen başörtülü şapka, bu kadar. Kürt kadınları nerede olsalar, tarlada ya da şehirde yüzlerini kapatmıyorlar. Burun deliklerinin yan taraflarına düğmeye benzer bir şey takıyorlar. (Kürtçede ona “yün” diyorlar).” (Devitskiy, 1896: 90).

Devitskiy, Kazak yüzbaşı ve onun eşiyle ziyaret ettikleri bir Kürt çadırında gördükleri misafirperverlik, ilgi ve çadır hayatına ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini şöyle dile getirmektedir:

“Hemen hemen tüm oturanlar bizi karşıladı. Sağ kolunu göğsünün sol tarafına koyarak kibarca bize selam verip başkan [muhtemelen aşiretin reisi] bizi ağırlamak için gerekli tüm şeylerin hazırlanması için çocukları gönderdi. Bizi yerde serili bir kilimin üzerine oturtup ‘koyun istiyor musun, koyun uçup gidecek’ kelimesini çat pat Kürtçe söylerken bize inek ya da koyun kesmeyi teklif ediyorlardı. Bu sırada da kadınlar geldiler ve onlardan ikisi yoldaşımıza [Kazak Yüzbaşının eşi] kendilerini tanıttılar. İşte birkaç Kürt ismi örneği. Kadın isimleri: Ragi, Raşı, Hatı, Hazı, Koto; Erkek isimleri: Amo, Heço, Misto, Nabi. Diğer bizimle oturan Kürt kadını çok rahattı. Gülümsüyordu ve hiçbir çekinme belirtisi göstermiyordu. Böyle bir rahatlığa diğerleri de eğilimliydi. Özellikle her tarafta bizi çevreleyen çocuklar. Çocukların, özellikle bebeklerin üzerlerindeki kıyafetler mümkün olduğu kadar basitti. Bir tek omuzlarını ve biraz arkalarını örten babalarının aşırı yıpranmış ceketlerinden ibaretti. Çocukların önü ise tamamen açıktı ve kirlenmiş şişmiş göbekleri çok belliydi. Kürtlerin bizim için inek ya da koyun kesmelerine izin vermeyip onların yemeklerini önemseyişimizi göstermek için verilen süt ve lavaşın tadına bakmak zorunda kaldık. Yedikten sonra çadırların içlerine bakmaya gittik... Kürt çadırlarının en büyük özelliği içinde birkaç silah bulunmasıdır.” (Devitskiy, 1896: 91-12).

Devitskiy Abbasgöl-Tavusgün civarlarında çadır kurarak yaylacılık yapan bölgedeki Yezidilerin dini lideri durumundaki Gassan Ağa'nın çadırına misafir olmuş ve gezi notlarında Yezidilerin inançları, gelenekleri ve yaşam tarzları hakkında nispeten ayrıntılı bilgi ve değerlendirmelere yer vermiştir. Devitskiy, Yezidilerin kamplarını ziyaret ettiklerinde ev sahiplerinin tepkisini ve heyecanını yine yukarıdan bir bakışla şu şekilde ifade etmektedir: “İlkel göçebelere özgü bir hoş sevinçle karşılandık. Yuvarlak beyaz bir çadırın içine oturmamız ve yatmamız için bir masa, birkaç sandalye ve yastık koyuldu...” (Devitskiy, 1896: 109).

Devitskiy Yezidilik hakkında şu genel bilgileri vermektedir:

“Onların dini Müslümanlıkla Hristiyanlığın Nestorian tarikatının bir karışımı şeklindedir. Onlar sonunda affedilerek gökyüzünden bu dünyaya indiği zaman yaptıkları hizmetler ve gösterdikleri saygı için Yezidileri ödüllendirecek olan geçici olarak düşen bir melek olan şeytana büyük bir saygı duyuyorlar. Bu yüzden Yezidilerin yanında şeytanın ismini söylemek veya onu kötülemek onların din onurlarına dokunmak demektir. Yezidilerin Türkiye’de Musul’da yaşayan bir arhirey veya başı vardır. Mişey Ağa isimli dini lider Rusya’daki cemaatini ziyaret ederken büyük bir onurla ve hediyelerle karşılaşır. Her Yezidi gelirine göre ona bir şey veriyor: Kimi at, kimi koyun, kimi para. En son ziyareti üç sene evvel oldu. Türkiye Müslümanları, Yezidileri her şekilde kendi dinlerine geçirmek amacıyla takip ediyor ve böylece Yezid arhireyinin seyahatleri daha tehlikeli bir hal alıyor. Yezidilerin sayısı fazla değil: Karskaya [Kars], Yerivan [İrevan-Erivan], Yelisavetpolskaya [Gence] ilçelerinde 2000-3000 kişi kadar varlar. Sınırdan uzun

zamandan beridir yaşayanların söylediklerine göre Yezidiler Müslüman Kürtler kadar korkusuz savaşçı olmalarına rağmen Kürt milleti arasında en dürüst olanlar onlardır...”(Devitskiy, 1896: 109).

Devitskiy Yezidilerin kuşak geleneklerinin hala devam ettiğini ve babadan oğula geçtiğini, özellikle eskiden yönetim ve mahkeme sisteminin gelişmediği dönemlerde yezidbaşının görevlerinin ve otoritesinin daha fazla olduğunu, Yezidilerin neredeyse tüm sorunlarının yezidbaşı tarafından çözüldüğünü belirtmektedir.

“Bugünlerde de yezidbaşının otoritesi çok etkileyici ve millet koyun, inek, at, para, elbise gibi hediyeleriyle ona saygısını gösteriyor. Bu durumda Gassan Ağa'nın iyi bir hayat sürdürme şansı ve misafirlerine sadece sığır, çiftlik ürünleri değil ama her türlü içecek de ikram etme şansı var. Yezidilerin dini alkolü yasaklıyor ama millet arasında muhtemelen en fazla içen yezidbaşındır. Verilen hediyelere rağmen Gassan Ağa bugünlerde asil bir insanın geçinmesinin artık zorlaştığını belirtti. Çünkü 20 sene kadar evvel sessiz sedasız konulan vergiler ödenemez hale geldi.” (Devitskiy, 1896: 111).

Gezi notlarında yezidbaşının çadırındaki gündelik hayat ile ilgili bilgiler de verilmektedir.

“Ailesiyle yaşadığı çadırda 30 kadar nüfus var. Kardeşleri, oğulları, kızları ve sayılı ama temiz hizmetçileri yaşıyor. Çadıra girdiğim zaman işler çok sistemli bir şekilde devam ediyordu: Kadınlar fırında yemek pişiriyor, peynir yapıyor, yün ve yün iplerini temizliyorlardı. Gassan Ağanın karısı onları takip ediyordu... Çadır büyük olmasına rağmen çürüyen gübrenin boğucu kokusuna alışamadığım için nefesim daralıyordu. Çadırda çalışanlar bir Rus adamı görünce utanmaya başladıkları halde Tatarlar [Azerbaycan Türkleri] gibi saklanmaya çalışmıyorlar, yüzlerini kapatmıyorlar... Yezidiler de de de başlık geleneği var ama Müslümanlardaki kadar deli para ödenmiyor. Şeriata göre her adamın sadece bir karısı var. Ancak Müslümanların da çoğu dinlerine göre var olan birkaç karılık hakkını kullanamıyor. Çünkü büyük miktardaki başlıkları sadece zenginler ödeyebiliyor.” (Devitskiy, 1896: 111-112).

Gezi notlarından İğdır ve çevresinde sınır bölgesi olmasının ve göçebe yaşam tarzının bir sonucu olarak kaçakçılık, hırsızlık, yağma, aşiretler arası kavga ve kan davalarının da eksik olmadığı anlaşılmaktadır:

“Kazak kampında bulunduğum kısa süre zarfında göçmen Tatarlar^{††} Kazak kampının yanında konaklayan Kürtlerin ineklerini çaldıkları şikâyetinde bulundular. Aynı gün bir Kürt de aynı Kürtlerin sırf sahiplerinin keyfini kaçırmak amacıyla, eşeklerini yakalayıp kulaklarını ve kuyruklarını kestikleri haberini verdi. Başka bir Kürt gelip, ötekilerin yan kamptaki akrabalarından birisini öldürüp ikisini de yaraladıklarını ve bunu yapanlar kendileriyle uygun şartlarda anlaşma yapmazlarsa onları öldüreceklerini söyledi. Ama sonradan yapılan soruşturmalardan anlaşıldı ki kavga ve cinayet şikâyetçinin ailesiyle birlikte çaldığı sığırları kaçırmak için çıkmış...” (Devitskiy, 1896: 89-90).

Devitskiy, aşiretler arasındaki cinayete kadar varan bu kavgalarda eğer subayların arabuluculuğu ile örneğin sakat eşeklerin sağlamıyla değiştirilmesi, işlenen cinayet

^{††} Devitskiy Ağrı Dağındaki Kazak askeri kampında kaldığı sürede kampın çevresinde çadır kurarak yaylacılık yapanların çoğunun [Tatar ve Kürt] resmi olmayan izinle Rus topraklarında yaşayan [mevsimlik olarak yaylacılık faaliyeti sürdüren] İran vatandaşları olduklarını belirtmektedir. (s. 89). “Göçmen Tatar” tabiri de İran vatandaşı olup resmi olmayan izinle yaz aylarında Rus topraklarında bulunan yaylalarda çadırlar kurarak yaylacılık faaliyeti sürdüren Azerbaycan Türkleri için kullanılmaktadır.

karşılığında iyi bir para ödenmesi gibi şartlarla barış yapılmaması halinde bu kavgaların hiç sona ermediğini ifade etmektedir (Devitskiy, 1896: 90). Devitskiy'e göre bu kavgalar göçebe yaşam tarzının bir sonucudur: “Kısacası, bu tür kavgalar eskiden beri devam ediyor ve ancak yerli yaşam şartlarının değişmesi halinde sona erebilir...” (Devitskiy, 1896: 89).

Devitskiy Türkiye sınırında yaşayan Kürtlerin Rus tarafına geçerek sınıra yakın bölgelerde yaşayan Yezidilerin ve Kürtlerin hayvanlarını çaldıklarını da belirtmektedir:

“Yezidlerin özellikle yakınlarda oturan ve korkusuz soyguncu olan Kürtlerle sık sık çatışmaları oluyor. Bunlar Türkiye sınırını geçince kendilerini güvende hissediyorlar. Sadece Kazakların ve askerlerin değil, sığırları yeni çalınan Kürtlerin de onların kamplarına saldırmaları yasak. Bunların saldırıları ve sığır hırsızlıkları konusunda Türk hükümetiyle sürekli devam eden görüşmeler boşa gidiyor ve sınırda yaşayan millet eskisi gibi soygun işlerine devam ediyor...” (Devitskiy, 1896: 110).

Devitskiy, Türk topraklarında bulunan Balık Göl hakkında bilgi verirken Türk hükümetinin bu hırsızlık ve talanları önlemek amacıyla Rus sınırına yakın bazı köyleri boşalttığını belirtmektedir: “Gölün sadece batı tarafında köyler gözükiyordu ve söylendiğine göre hepsi artık boşalmış, çünkü oturanların çoğu iflah olmaz soyguncu ününü kazandığı için, Türk Hükümeti tarafından kovulmuşlar...” (Devitskiy, 1896: 104).

3. İĞDIR VE ÇEVRESİNDEKİ TARİHİ ESERLER

Devitskiy'in seyahati boyunca karşısına çıkan kimi tarihi eserler ile ilgili verdiği bilgiler bu tarihi kalıntıların o zaman ne durumda olduklarını ortaya koymaları bakımından kayda değerdir. Ancak diğer konularda olduğu gibi Devitskiy gezi notlarında Iğdır ve çevresinde bulunan tüm tarihi eserler hakkında değil, sadece yolu üzerinde ya da yakınında olduğu için görme imkânı bulduğu birkaç tarihi eser hakkında bilgi vermektedir ki bunlar Ağrı Dağı civarında Velidjan köyü [Ahura] harabeleri, Karaçomak köyünde bulunan bir tapınak kalıntısı ve Karakale harabeleridir.

Aralık üzerinden Ağrı dağı civarına gerçekleştirdiği seyahatinin birinci bölümünde Ağrı Dağı'nın güneydoğusunda bulunan Tekalta tepesine tırmanmak için yola çıkan Devitskiy yolda Velidjan köyünün yıkıntılarında da bakma fırsatı bulduğunu belirterek söz konusu harabelerle ilgili şu bilgileri vermektedir.

“Yıkıntılar, üzerinde haçlar olan 2-3 tane mezar taşı ve taş duvarlardan oluşuyordu. Duvarlar betonsuz koyulmuş kocaman bazalt taş parçalarından oluşuyordu. Böyle muazzam yapılar daha sonraki gezilerimde de sık sık karşıma çıkıyordu ve her defasında buralıların hiç zorluk çekmeden hafif ve küçük taşlardan duvar oluşturabilecekken yüzlerce kilo ağırlığındaki taşları kaldırmak için vakit ve güç kaybetmelerine anlam veremiyordum. Oranın nasıl bir köy olduğu ve ne zaman yeryüzünden silindiğini yoldaşlarım da bilmiyordu... Mezar taşları yerin dibine girmiş, evlerin sadece temelleri kalmış ve geride kalan yerler gür ve güzel otlarla kaplanmış...” (Devitskiy, 1896: 83-84).

Devitskiy Iğdır'a gerçekleştirdiği seyahatinin ikinci bölümünde Osmanlı sınırına yakın bölgeleri gezerken Zor [Karaçomak] köyünde bir gümrük muhafaza subayının evinde bir gece konaklamış ve köy çevresini gezmiştir. Gezi notlarında köy yakınlarında bulunan iki mineral pınardan bahsetmektedir. “Zor mevkisinin 2 kilometre uzağında bulunan bir mineral pınarını

incelemeye gittik. Pınar çok küçük. Yanındaki taşlar ve otlar üzerinde oluşan paslar, suyunun ekşimsi ve demir tadı vardı. Suyun şifa özelliğinden kimsenin haberi olmadığı için bu pınar kullanılmıyor. Yakınlarda benzer bileşimli suyu olan bir pınar daha var ama o ötekenden daha da küçük.” (Devitskiy, 1896: 112-113). Devitskiy aynı köyde bir tapınağın kalıntılarından da bahsetmektedir: “Burada Hıristiyan Ermeni tapınağına benzer bir binanın yıkıntıları var. Zamanın etkisi altında duvarının bir kısmı ve tonozu kalmış. Ermeniler ara sıra sadece ibadet ve kurban getirmek amacıyla bu tapınakta toplanıyorlar. Orayı ziyaret ederken bir kısmı yanmış yarısı kalmış mumlar ve susam yağı yakmak için kullanılan bir sürü çanak kâsesi buldum.” (Devitskiy, 1896: 113).

Devitskiy, Karakale çevresinde eski bir kale yıkıntısının varlığından bahsetmekte, yanındaki bulunan bir subayın verdiği bilgilere dayanarak bu kalenin bir zamanlar bir Tatar [Azerbaycan Türkü] hanına ait olduğunu ve Nadir Şah tarafından yok edildiğini belirtmektedir. Ancak Ermeni tarihçiler bu kalenin kendi ülkelerinin başkenti Ervandakert’ten kalmış bir iz olarak görüyorlar. İncil’de Cüzzamlı Iov’un bu şehirde oturup ziyaretine gelen üç arkadaşıyla görüştüğü yazıyor.

“Ama yerliler bu yıkıntıların tarihsel öneminden hiç haberdar değiller. Herhalde sadece temeli kalan taş duvarların yüksekliği ve uzunluğu, ayakta kalan birkaç kulesi de bu kalenin baya sağlam olduğunu ispat ediyor ve geriye kalan yontulmuş siyah lav taşları, düz kırmızı ve siyah-kırmızı yıkıntıları bu kalenin sahibinin zengin ve iyi zevk sahibi biri olduğunu gösteriyor. Ama kulelerin çoğu artık yıkılmış. Şehir düzlükte bulunup kuzey tarafından Araksla [Aras] ve güney tarafından oviden derin olmayan bir sel yarığıyla çevrili ve ne ‘genel coğrafyada’ bahsedilen azgın nehirlili derin uçurumlar ne de eski uçsuz bucaksız, ışiksiz şatolar var... Kale duvarlarının ve sayıları fazla olmayan binaların yıkıntıları gözüküyor. Ermeniyali vekayinamelerine göre bu başkentte yaklaşık 30 bin Yahudi ve 20 bin Ermeniyali ailesi yaşamış. Başkentin kurucusunun Ermeni kökenli çar olması Yahudilerin sayısının fazla olmasını açıklıyor. Ama artık her yeri boşalmış, yıkılmış, dikenli çalılarla kaplanmış, uçurumlar tıkanmış ve eskiden büyüyen ve hayat dolu bir şehrin yerinde sadece taşlı ölü bir boşluk var...” (Devitskiy, 1896: 120-121).

SONUÇ

Erivan Öğretmen seminaryası öğretmenlerinden V. Devitskiy’in 1894 yılında bölgeye gerçekleştirdiği seyahatle ilgili gözlem ve değerlendirmelerinin yer aldığı gezi notlarında Iğdır ve çevresiyle ilgili verdiği bilgiler sınırlı olmakla beraber bizzat göz şahidi olarak yaşadıklarını, gördüklerini ve duyduklarını yansıtmaları bakımından önemli bir kaynak durumundadır.

Devitskiy’in seyahatini gerçekleştirdiği 1894 yılı Iğdır’ın Rus hâkimiyeti altında olduğu bir dönem olup Iğdır ve çevresinin o dönemde içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve etnik şartları ortaya koyan kaynak ve araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu durum söz konusu kaynağın önemini daha da artırmaktadır.

Gezi notları Iğdır ve çevresiyle ilgili bölgenin tamamı hakkında genel yargılara ulaşmamıza ve değerlendirme yapmamıza yetecek ölçüde bol ve sistematik bilgiler içermemektedir. Ancak eksiklik ve yetersizliklerine rağmen seyahatin gerçekleştiği dönemde Iğdır ve yakın çevresi hakkında kayda değer birtakım bilgiler edinebilmekteyiz. Bu dönemde Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Kürtler ve Yezidilerin bölgedeki başlıca etnik ve dini gruplar olduğu,

bazı yerleşim yerlerinde Türklerle Ermenilerin, bazılarında Türklerle Kürtlerin bazılarında ise Müslüman Kürtlerle Yezidi Kürtlerin bir arada yaşadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle yaylalarda genellikle Kürt aşiretleri arasında, daha seyrek olarak Kürtlerle Türkler arasında göçebe yaşam tarzından kaynaklanan ve bazen kan davalarına varacak boyutlara ulaşan anlaşmazlık ve kavgalar olmaktadır. Sınır bölgesi olması nedeniyle kaçakçılık da sıkça rastlanan olaylardandır ve genellikle Türkiye’den Rus tarafına kaçak yollardan çay, süt ve canlı hayvan sokulması şeklindedir. Rusya tarafındaki köylerde yaşayanlar kaçakçılarla işbirliği yapmakta, bu durum da kaçakçılıkla mücadeleyi zorlaştırmaktadır. Bölgede sınır bölgesi olmaktan kaynaklanan bir başka sorun da Türkiye tarafında yaşayan Kürtlerin Rus tarafında sınıra yakın köylerde yaşayan özellikle Yezidi Kürt köylerine yağma ve hırsızlık amaçlı saldırılarda bulunmalarıdır. Tüm önlemlere rağmen bu durum da önlenememektedir.

Bölgede sulama kanallarının da mevcut olduğu ova kesiminde buğday yetiştiriciliği ve ipekböcekçiliği yapıldığı, ova dışındaki yüksek kesimlerde ise buğday ekimi de yapılmakla birlikte daha çok hayvancılıkla uğraşıldığı anlaşılmaktadır. Gezi notlarında Iğdır ve çevresinin yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü, hayvan ve bitki çeşitliliği ile tarihi ve doğal zenginlikleri hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Sonuç olarak Devitskiy’in gezi notları 19. yüzyılın sonlarında bölgenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel durum ile doğal şartları ortaya koymak amacıyla yapılacak araştırmalar için önemli bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Aydın, Mustafa, “Revan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, İstanbul, 2008, 26-29.

Bala, Mirza, “Erivan”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul, 1993, 311-315.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt 8 ve 23.

Devitskiy, V. “Kanikulyarnaya Poyezdka po Yerivanskoy Gubernii i Karskoy Oblasti V. Devitskogo” *Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza*, İzdaniya Upravleniya Kavkazkogo Uçebnogo Okrug, Vıpusk Dvatsat Pervıy, Tiflis, 1896, str. 79-180.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, 1. Cilt, İstanbul: Işık Matbaası, 1953.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.

Mustafa, Nazim, *İrevan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi?*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Tuncel, Metin, “Iğdır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 19, İstanbul, 1999. s. 79-80.

İnternet Kaynakları

“Kulak” maddesi, <http://global.britannica.com/topic/kulak>